

УДК 32.019.51"1933/1941".

О. О. Яшан, І. Ю. Стадник

ТРАНСФОРМАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В 1933–1941 рр.

Проаналізовано діяльність радянської пропаганди з формування образу гітлерівської Німеччини в період із 1933 р. до червня 1941 р. Установлено, що в антинацистській кампанії були задіяні засоби масової інформації, книговидання, кіно й театр. Доведено, що напередодні війни з нацистською Німеччиною радянська пропаганда декілька разів зазнавала кардинальних змін у формуванні образу гітлерівської Німеччини як ворога. Від 1933 р. до серпня 1939 р., після приходу націонал-соціалістів до влади, створюється образ гітлерівської Німеччини як ворога, але з чітким розмежуванням нацистської держави від німецького народу. Із серпня 1939 р., після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, й до весни 1941 р. відбулася зміна в ідеологічних акцентах: пропагується відверте захоплення гітлерівською Німеччиною. З весни 1941 р. до 22 червня 1941 р. після погіршення відносин між двома державами та водночас через небажання йти на відкритий конфлікт радянська пропаганда починає обережне повернення до пропаганди образу нацистської Німеччини як ворога СРСР.

Ключові слова: СРСР, радянська пропаганда, гітлерівська Німеччина, образ ворога.

Двадцяте століття стало часом, коли людство вперше зіткнулося з новими технологіями політичного та військового протистояння, здатними значною мірою впливати на великі маси населення. Психологічний чинник протягом усієї історії людства був украй важливим у перебігу війн. Не винятком стала й Друга світова війна, яка являла собою не лише сукупність зовнішніх відносно людини дій, а й цілий ряд процесів, що відбувалися безпосередньо в людській свідомості. З-поміж останніх можна виділити й ті, що формували безпосереднє сприйняття образу ворога у свідомості населення напередодні війни, визначення свого особистого ставлення до подій та ставали засадами для створення життєвої позиції пересічної людини. Особливо ефективним психологічний чинник був у тоталітарних державах, де панувала система державного маніпулювання масами з могутнім апаратом масштабної пропаганди. Однією з таких держав був сталінський СРСР.

У радянській історіографії спеціальних цілеспрямованих наукових розвідок із цієї проблеми не було. На сучасному етапі треба відмітити наукові пошуки російських істориків, таких як В. О. Невежин [1], О. І. Григор'єва [2], О. С. Сенявська [3]. У сучасній українській історіографії варто виокремити наукові розвідки І. М. Грідіної [4], К. О. Галки [5], М. В. Ковалю [6] та ін.

Метою дослідження є аналіз процесу трансформації радянської пропаганди щодо нацистської Німеччини в середині 1930-х – на початку 1940-х рр.

У 1930-і рр. в СРСР склалася розгорнута система зовнішньополітичної пропаганди, основною метою якої було формування в широких мас картина світу (частково відображала реальність, а частково була міфологізованою), що, час від часу змінюючись, відповідала основним цілям більшовицького керівництва.

Після приходу до влади в Німеччині в 1933 р. націонал-соціалістів, які не приховували своїх антикомуністичних і антирадянських настроїв, відбувається зміна у відносинах СРСР та Німеччини. У Радянському Союзі активно починає формуватися образ Німеччини як найімовірнішого ворога в майбутній війні. Але слід зауважити, що стосовно до гітлерівської Німеччини в радянській пропаганді 1933–1939 рр. простежувалося чітке розмежування між нацизмом і «трудовими масами німецького народу, спадкоємцями великої німецької культури», які на чолі з комуністами провадили боротьбу проти фашизму антигітлерівського спрямування. Радянська пропаганда в цей період зосередила основні зусилля на створенні негативного образу саме нацистського режиму. З 1933 р. практично всі публікації радянської преси, які характеризували внутрішню політику нацистського режиму, містили негативну інформацію про нього, що, своєю чергою, становило основу для створення його суто негативного образу. Так, кількість матеріалів «Правди», присвячених милітаризації та військовим планам Німеччини, зростала з року в рік: від 75 в 1933 р. і 98 в 1934 р. до 199-и в 1935 р. Публікації фактів супроводжувалися теоретичними статтями політичних і військових діячів, а також письменників та журналістів, які прищеплювали радянським громадянам певний стиль мислення [2, 18]. Газета «Правда» й інші засоби масової інформації постійно поширювали інформацію про підготовку Німеччини до світової війни, характеризуючи її як украй агресивну державу та потенційного воєнного супротивника СРСР [7, 5; 8, 5].

В обов'язковій для загального вивчення книзі «Історія ВКП(б). Короткий курс» (1938 р.) ідеологія і практика нацистського режиму наражалися на різку критику, а Німеччина характеризувалася як одна з агресивних держав, що готувалася до розв'язання нової світової війни [9, 316–317]. Ця теза була підтверджена на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 р.

До антинацистської кампанії долучилися періодика, книговидання, кіно й театр. Репортажі І. Еренбурга та М. Кольцова з Іспанії стимулювали обурення зухвалими діями німецьких нацистів та італійських фашистів, таке саме враження справляла кінохроніка Р. Кармена і Б. Макасеєва. На основі знятого ними матеріалу режисером Е. Шубом у 1939 р. було створено документальний фільм «Іспанія». За сценаріями німецьких емігрантів ставилися п'єси й знімалися кінокартини, де викривався нацистський режим. З-поміж таких картин можна виділити: «Професор Мамлок» і «Боротьба продовжується» (драматург і сценарист Ф. Вольф), «Сім'я Оппенгейм» (за Л. Фейхтвангером) та ін. [1, 164]. Створювалися антинацистські пропагандистські стрічки, сюжетну основу яких становило майбутнє зіткнення з Німеччиною. 23 лютого 1938 р., до чергової річниці Червоної армії, на

екрани країни вийшли стрічки «Глибокий рейд» та «Якщо завтра війна», в основу сюжетів яких покладено військовий конфлікт із Німеччиною, що закінчується перемогою Червоної армії. Також радянська пропаганда активно використовувала історичні аналогії, покликані показати безперспективність «тевтонських» ілюзій щодо перемоги над слов'янськими народами. Яскравим прикладом є фільм «Олександр Невський» С. Ейзенштейна, який був знятий на персональне замовлення Й. Сталіна в 1938 р.

Отже, через кіно й літературу навіювалася думка, що Радянський Союз військово переважає потенційного супротивника і тому у випадку війни ворога буде відкинуто Червоною армією та розгромлено «малою кров'ю» на чужій території.

Із серпня 1939 р. до весни 1941 р. зміст радянської пропаганди докорінно змінюється в бік відвертого захоплення гітлерівською Німеччиною. Повністю замовчувалися факти, що розкривали суть нацистської політики, було зупинено антинацистську пропаганду. Це, поза сумнівом, додало певної дезорганізації до масової свідомості й до діяльності пропагандистських структур. На початку вересня 1939 р. німецький посол у Москві Ф. В. фон Шуленбург повідомляв в імперське міністерство закордонних справ, що несподівана зміна політики радянського керівництва після декількох років активної антинімецької пропаганди погано сприймалася в СРСР. Він зазначав: «Пресу як підмінили. Не лише припинилися всі випадки проти Німеччини, а й події зовнішньої політики, які доводяться до населення, ґрунтуються здебільшого на німецьких повідомленнях, а антинімецька література вилучається з книжкового продажу». Радянський уряд, за словами посла, завжди майстерно впливав на своє населення, та після укладання пакту з Німеччиною «так само не скупився на необхідну пропаганду» [1, 165].

Після пакту про ненапад посольство Німеччини в Москві й імперське міністерство закордонних справ шукали можливість звинуватити СРСР у «нелояльності», тому з початком Другої світової війни, коли йшлося про міжнародні події, радянські газети розміщували зведення бойових дій у такій формі, яка б не зачепила офіційний Берлін [10]. Про німецьких нацистів почали писати тільки як про членів націонал-соціалістської робочої партії Німеччини, а слово «фашист» зникло зі сторінок радянської преси. Якщо до серпневого 1939 р. пакту радянським людям упродовж багатьох років належало засуджувати жахи нацизму і кожним написаним словом клясти Гітлера, то після підписання вищезгаданого документа рік та вісім місяців доводилося вірити в те, що Німеччина зазнала більше несправедливості, ніж творить сама.

Підписання договору з Німеччиною підсилило антизахідні та британофобські настрої в СРСР. Посилено пропагується думка про те, що правлячі кола Англії та Франції виступають проти миру як головні розпалювачі війни, у той час як Німеччина демонструє готовність до миру. 12 січня 1940 р. газета «Вісті ВУЦВК» друкує статтю І. Звавича «Женевські лицеміри» про виключення Радянського Союзу з Ліги націй, де автор робить

висновок: «Ніякі антирадянські трюки не врятують від викриття імперіалістичних політиків Лондона і Парижа. Весь світ знає, що саме «Франція і Англія напали на Німеччину, взявши на себе відповідальність за нинішню війну», саме «правлячі кола Англії та Франції грубо відхилили як мирні пропозиції Німеччини, так і спроби Радянського Союзу добитися найшвидшого закінчення війни» (Й. Сталін). Ці ж самі кола перетворили Лігу націй на знаряддя війни, на апарат англо-французького воєнного блоку»[11].

«Уже від зими 40-го року пішли розмови, що Гітлер на нас неодмінно нападе, – згадував москвич Ю. Лабас, – але у «Вікнах ТАРС» – плакати із зовсім іншим супротивником. На одному з них зображено повітряний бій: наші літаки червоні, а ворожі – з них половина вже збита і горить – чорні, з білими колами на крилах (білий круг – англійський розпізнавальний знак)» [3].

На виконання умов договору в Радянському Союзі було припинено виробництво фільмів про Німеччину, також були вилучені з прокату вже зняті фільми. Зокрема, не потрапив до прокату через політику добросусідства СРСР і Третього Рейху фільм «Олександр Невський» С. Ейзенштейна. Відбувалося масове вилучення книг про Німеччину та німецький фашизм, виданих у попередній період.

М. Пришвін 5 жовтня 1939 р. записав у щоденнику: «Відкривається політика, схожа на боротьбу двох звірів. Підступність надзвичайна, але дипломатичні, військові та мисливські хитрощі – явище звичайне між тваринами» [1, 167].

Щоправда, з літа 1940 р. радянсько-німецькі відносини починають погіршуватися. Не бажаючи йти на відкритий конфлікт, радянська пропаганда від весни 1941 р., хоч і дуже обережно, але знову починає проводити певні кроки щодо агітації проти нацистської Німеччини та її союзників. Проблеми пропагандистського забезпечення підготовки радянського народу до майбутньої війни з Німеччиною були визначені в «Пропозиціях про заходи з висвітлення міжнародного становища», де, зокрема, зазначалося: «Поведінка радянської преси не повинна давати будь-якого приводу для висновків, ніби в цей момент є зміни в радянсько-німецьких відносинах» [2, 23].

Як антигітлерівську кампанію було розцінено присудження Сталінської премії творцям художнього фільму «Олександр Невський». У газеті «Правда» з'явилася стаття про творчість С. Ейзенштейна, де фільм було високо оцінено. У квітні 1941 р., коли виникла напруженість у зв'язку з балканськими подіями, кінострічка знову з'явилася в прокаті.

5 травня 1941 р., під час виступу в Кремлі перед випускниками військових академій, після урочистої частини Й. Сталін сказав: «Зараз, [...] коли ми стали сильними, необхідно перейти від оборони до наступу. Проводячи оборону нашої країни, ми зобов'язані діяти наступальним чином. Від оборони перейти до військової політики наступальних дій. Нам необхідно перебудувати наше виховання, нашу пропаганду, нашу агітацію, наш друк у наступальному дусі» [12, 162].

Проте розпочата підготовка до перебудови спрямованості пропаганди й агітації не вийшла з ембріонального стану. Навпаки, для широкого загалу за тиждень до 22 червня 1941 р., 14 червня, в газеті «Правда» було надруковано заяву ТАРС, де підкреслювалося, що Німеччина та СРСР дотримуються умов пакту про ненапад, тому чутки про ймовірну війну між ними є брехливими та провокаційними [12, 361].

Отже, напередодні війни з нацистською Німеччиною радянська пропаганда декілька разів зазнавала кардинальних змін у формуванні образу гітлерівської Німеччини як ворога. Від 1933 р. до серпня 1939 р. відбувається формування образу гітлерівської Німеччини як ворога, але з чітким розмежуванням нацистської держави від німецького народу. Із серпня 1939 р. до весни 1941 р. – відверте захоплення гітлерівською Німеччиною. З травня до 22 червня 1941 р. – обережне повернення до пропаганди образу нацистської Німеччини як ворога СРСР.

Список використаних джерел

1. Небезин В. А. Метаморфозы советской пропаганды в 1939–1941 годах / В. А. Небезин // Вопросы истории. – 1994. – № 8. – С. 164–171.
2. Григорьева О. И. Формирование образа Германии советской пропагандой в 1933–1941 гг. : автореферат дис. ... к.и.н. / О. И. Григорьева . – М., 2008.
3. Сенявская Е. С. Противники России. в войнах XX века: эволюция «образа врага» в сознании армии и общества [Текст] / Е. С. Сенявская. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 288 с.
4. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр) [Текст]: монографія / І. М. Грідіна. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 419 с.
5. Галка К. О. Роль образу ворога в радянській ідеолого-пропагандистській роботі (1933–1941 рр.) / К. О. Галка // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 2 (52). – С. 177–181.
6. Коваль М. В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945): спроба сучасного концептуального бачення [Текст] / М. В. Коваль. – К., 1999. – 389 с.
7. Правда. – 1936 р. – 27 серпня. – Режим доступу : <http://www.oldgazette.ru/pravda/27081936/index1.html>.
8. Правда. – 1937 р. – 11 січня. – Режим доступу : <http://www.oldgazette.ru/pravda/11011937/index1.html>.
9. История ВКП(б) : краткий курс [Текст] / под ред. Комиссии ЦКВКП(б). – М., 1938. – 351 с.
10. Вісти ВУЦВК. – 1940 р. – 3 січня. – Режим доступу : <http://oldnewspapers.com.ua/node/309>.
11. Вісти ВУЦВК. – 1940 р. – 12 січня. – Режим доступу : <http://oldnewspapers.com.ua/node/637>.
12. 1941 год [Текст] : в 2 кн. – М. : Междунар. фонд «Демократия», 1998. – Кн. 2. – 752 с.

References

1. Nevezhin V. A. Metamorfozy sovetskoy propagandy v 1939–1941 godah / V. A. Nevezhin // Voprosy istorii. – 1994. – No. 8. – S. 164–171.
2. Grigorieva O. I. Formirovanie obraza Germanii sovetskoy propagandoy v 1933–1941 gg. : avtoreferat dis...k. i. n. / O. I. Grigorieva. – M., 2008.
3. Seniavskaya E. S. Protivniki Rossii v vojnah XX veka: evolyuciya «obraza vraga» v soznanii armii i obshhestva [Tekst] / E. S. Seniavskaya. – M. : Rossijskaya politicheskaya encyklopediya» (ROSSPEN), 2006. – 288 s.
4. Gridina I. M. Duhovne zhyttya naseleennyi Ukrainy v roky Drugoyi svitovoyi vijny (1939–1945 rr) [Tekst] : monografiya / I. M. Gridina. – Doneczk: DonNU, 2010. – 419 s.
5. Galka K. O. Rol` obrazu voroga v radyans`kij ideologo-propagandy`st`kij roboti (1933–1941 rr.) / K. O. Galka // Istorychni i politologichni doslidzhennya. – 2013. – No. 2 (52). – S. 177–181.
6. Koval M. V. Ukrainy u Drugij svitovij ta Velykij Vitchyznyanij vijnah (1939–1945): sprobha suchasnogo konceptualnogo bachennya [Tekst] / M. V. Koval. – K., 1999. – 389 s.
7. Pravda. – 1936 r. – 27 serpnya. – Rezhym dostupu : <http://www.oldgazette.ru/pravda/27081936/index1.html>.
8. Pravda. – 1937 r. – 11 sichnya. – Rezhym dostupu : <http://www.oldgazette.ru/pravda/11011937/index1.html>.
9. Istoriya VKP(b) : kratkij kurs [Tekst] / pod red. Komissii CzKVKP(b). – M., 1938. 351 s.
10. Visti VUCzVK. – 1940 r. – 3 sichnya. – Rezhym dostupu : <http://oldnewspapers.com.ua/node/309>.
11. Visti VUCzVK. – 1940 r. – 12 sichnya. – Rezhym dostupu : <http://oldnewspapers.com.ua/node/637>.
12. 1941 god [Tekst] : v 2 kn. – M. : Mezhdunar. fond «Demokratiya», 1998. – Kn. 2. – 752 s.

О. А. Яшан, И. Ю. Стадник

Трансформация советской пропаганды в 1933–1941 гг.

Проанализирована деятельность советской пропаганды по формированию образа гитлеровской Германии в период с 1933 г. до июня 1941 г. Установлено, что в антинацистской кампании были задействованы средства массовой информации, книгоиздания, кино и театр. Доказано, что накануне войны с нацистской Германией советская пропаганда несколько раз подвергалась кардинальным изменениям в формировании образа гитлеровской Германии как врага. От 1933 г. до августа 1939 г., после прихода национал-социалистов к власти, создается образ гитлеровской Германии как врага, но с четким разграничением нацистского государства от немецкого народа. С

августа 1939 г., после подписания пакта Молотова-Риббентропа, и к весне 1941 г. произошло изменение в идеологических акцентах: пропагандируется откровенное восхищение гитлеровской Германией. С весны 1941 г. до 22 июня 1941 г. после ухудшения отношений между двумя государствами и одновременно из-за нежелания идти на открытый конфликт советская пропаганда начинает осторожное возвращение к пропаганде образа нацистской Германии как врага СССР.

Ключевые слова: СССР, советская пропаганда, гитлеровская Германия, образ врага.

O. O. Yashan, I. Yu. Stadnyk

Transformation of the Soviet propaganda in 1933–1941

The activities of Soviet propaganda on the formation of the image of Hitler's Germany in the period from 1933 to June 1941 are analyzed. It is established that the anti-Nazi campaign involved media, book publishing, cinema and theater. It has been proved that on the eve of the war with Nazi Germany, Soviet propaganda repeatedly underwent dramatic changes in shaping the image of Hitler's Germany as an enemy. From 1933 to August 1939, after the arrival of the National Socialists in power, the image of Hitler Germany was created as an enemy, but with a clear separation of the Nazi state from the German people. From August 1939, after the signing of the Molotov-Ribbentrop Pact, and until the spring of 1941, there was a change in ideological accents: the open admiration for Hitler's Germany was propagated. From the spring of 1941 until June 22, 1941, after the deterioration of relations between the two states and at the same time because of the reluctance to engage in open conflict, Soviet propaganda began a cautious return to propaganda of the image of Nazi Germany as an enemy of the USSR.

Keywords: USSR, Soviet propaganda, Hitler's Germany, image of the enemy.